"תוספת ערבי": על פרדוקס ההתנחלויות העירוניות בירושלים

חיים יעקובי
המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב

וונדי פולאן
המחלקה לאדריכלות, אוניברסיטת קיימברידג׳

יוכבד: הנה עכשיו הוא רב עם השוטר. אני מפחדת שזו רק ההתחלה. אתה יודע אומרים שהראשון מגיע, אחר כך עוד אחד ועוד אחד בסוף נמצא את עצמנו מיעוט פה, יוסק׳לה מה נעשה?

יוסקה: יוכבד, תירגעי. זה לא העלייה השנייה, בסך הכל שכן ערבי, אכלתי כמוהו בלי מלח.

יוכבד: אוי בבקשה, אל תגיד את המילה הזו.

יוסקה: איזה? מלח?

יוכבד: אוי יוסקה די. תפסיק.

(קשוע 2010)

דיאלוג זה לקוח מתוך סדרת הטלוויזיה עבודה ערבית שנכתבה על ידי סייד קשוע, ערבי פלסטיני ואזרח ישראל. יוכבד ויוסקה, בני זוג ישראלים ליברליים "טיפוסיים" ממעמד הביניים,

* תרגמה: ברוריה בן־ברוך. מאמר זה הוא חלק מהמחקר "Conflict in Cities and the Contested State", הנערך במימון המועצה למחקר כלכלי וחברתי של בריטניה (RES-060-25-0015) ובמימון מענק המחקר התוך־אירופי ע"ש מארי קירי "'Neighbouring and the Geopolitics of Ethnically 'Mixed Cities" (no. 252369). לדיון מוקדם יותר המתמקד בשינויים הפוליטיים והדמוגרפיים בגבעה הצרפתית ראו Yacobi and Pullan 2014.

בוחנים בחשדנות את שכנם החדש אמג׳ד, עיתונאי פלסטיני העובר לגור בשכונה היהודית החדשה ״שלהם״ במערב ירושלים. סייד קשוע נולד וגדל בעיר הערבית טירה שבתחומי הקו הירוק. את לימודי התיכון והאוניברסיטה עשה בירושלים; לאחר שנישא התגורר עם משפחתו בשכונה הפלסטינית של העיר, בית צפאפא, ולאחר כמה שנים החליטו לעקור לרמת דניה, שכונה יהודית במערב ירושלים המאוכלסת בבני מעמד הביניים הגבוה. הוא ומשפחתו היו הפלסטינים הראשונים בשכונה, וככל הנראה גם היחידים.

סדרת הטלוויזיה המצליחה של קשוע מתארת בנימה צינית את חציית הגבולות החברתיים, התרבותיים והמרחביים בירושלים, המוגדרת בישראל ״עיר מאוחדת״. אחד המאפיינים המרכזיים בסדרה הוא תיאור של תהליך המתחולל בעיר בעשור האחרון — הגירת פלסטינים, רבים מהם אזרחי ישראל, לשכונות היהודיות. הנתונים המצויים בידינו (הלמ״ס 2008; חסון 2015) מלמדים כי בשנת 2008 התגוררו בשכונות היהודיות של ירושלים כ־7,200 פלסטינים (רובם אזרחי ישראל), שמהם כ־4,500 חיו במה שמכונה בישראל ״שכונות לוויין״, כלומר ההתנחלויות שהוקמו אחרי 1967 על אדמות שנלקחו מירדן — שטחים הנחשבים פלסטיניים בעיני גופים בין־לאומיים והתנחלויות בעיני הפלסטינים. ראוי לציין כי אחוז התושבים הלא־יהודים בגבעה הצרפתית גבוה בהשוואה לשכונות לוויין אחרות כמו פסגת זאב, נווה יעקב וגילה.

במזרח ירושלים אין מצאי גדול של מגורים ושל שירותים מוניציפליים באיכות גבוהה, ולכן למרות מעמדן הקולוניאלי של שכונות הלוויין והניסיון ליישב בהן יהודים בלבד, השירותים העירוניים שהן מספקות מושכים אליהן פלסטינים מקרב המעמד הבינוני הגבוה (IPCC 2005; Abowd 2007). מבחינה מספרית אפשר אולי לראות בנתונים שהובאו כאן ביטוי לתופעה שולית יחסית.[1] עם זאת, מבחינה איכותית אנו סבורים שיש בהם משמעות רבה לגבי תהליכים עירוניים בירושלים — עיר המתאפיינת במידה רבה בהיגיון פוליטי של הפרדה במגורים, בחינוך, בתרבות צריכה ובפעילות פנאי — ובאופן כללי יותר לגבי חקר הדינמיקה של הכיבוש הישראלי במזרח ירושלים. עניין זה עלה לאחרונה בדיווחו של העיתונאי ניר חסון:

> המרכז השכונתי [בגבעה הצרפתית] נהפך למקום מפגש, נדיר מאוד בנוף הירושלמי, בין יהודים לערבים. להערכת בעלי העסקים במקום, כ־30% מלקוחותיהם הם ערבים, בהם סטודנטים מהאוניברסיטה [...], אזרחים ערבים מהצפון והמשולש החיים בשכונה, ופלסטינים מהשכונות שמסביבה (חסון 2015).

חרף התיאור האידילי של חסון, במאמר זה נבקש להציע מבט החורג מהתפיסה הסטטית של הכיבוש וההתנחלויות כמעשה ״הרמטי״ — תפיסה המתעלמת מתמורות ומשינויים בפוליטיקה ובכלכלה של העיר, שהם תוצר של חיי היומיום של תושבי העיר הפלסטינים והישראלים, דיירי המרחב הירושלמי.

1 הנתונים המובאים בהקדמה מאושרים על ידי מקורות נוספים. מתוך כ־7,000 תושבי הגבעה הצרפתית יש כ־50 משפחות ערביות, בעיקר מצפון ישראל. כמו כן, על פי דיווחים בתקשורת, 400 משפחות פלסטיניות עברו לשכונות יהודיות, בעיקר הגבעה הצרפתית, פסגת זאב ונווה יעקב (ראו חסון 2009).

התבוננות בדינמיקה של חיי היומיום בירושלים תשמש בסיס לפרדוקס הגלום לטענתנו במרחב הקולוניאלי של העיר: מצד אחד ההתנחלויות היהודיות במזרח ירושלים תוכננו, עוצבו ושווקו כחלק מהניסיון לייהד את העיר, ומצד שני הגירתם של פלסטינים לשכונות אלה "שיבשה" את פרויקט הייהוד. ההתנחלויות נחשבות בדרך כלל למקום שמתקיימת בו הפרדה אתנית, ואכן ההתנחלויות היהודיות בגדה המערבית מחוץ לירושלים מבוצרות, מוקפות גדרות ומקבלות תשתיות "ליהודים בלבד". אך במאמר זה נציע מבט משלים המתמקד בהתנחלויות במרחב העירוני, ונאיר מנעד רחב של הדינמיקה האורבנית שבמסגרתה מתיישבים פלסטינים בהתנחלות יהודית נתפסים לא פעם על ידי התושבים והרשויות כ"מתנחלים" פלסטינים בשכונה יהודית. חשוב להדגיש כי התנחלויות השוכנות בלב עיר קיימות בירושלים ובחברון בלבד, אך בעוד בחברון מדובר במובלעת מבוצרת וחמושה הנתונה תחת משטר צבאי יומיומי, בירושלים — בשל מעמדה החוקי ומיקומה הגיאו־פוליטי, שעליהם נרחיב בהמשך — נוצר פרדוקס הפותח בפני האוכלוסייה הפלסטינית אפשרויות שאינן מתקבלות על הדעת בהתנחלויות אחרות. כפי שנטען, דווקא הניסיון לסיפוח פוליטי וטריטוריאלי של מזרח ירושלים מקשה על ייהודו המוחלט של האזור.

מבחינה מתודולוגית נתמקד בקנה מידה קטן — השכונה העירונית. מבט גיאו־פוליטי בקנה מידה זה מוסיף נדבך לדיון ביחסים בין־לאומיים ובסכסוך או בתפקידן של פעולות צבאיות ומלחמות בייצור המרחב, ומאיר את הדיון בהשפעתם של אירועים גיאו־פוליטיים על הפרקטיקות של חיי היומיום בעיר, כמו בניית חומת ההפרדה, אלימות וטרור.

תרומתו של מאמר זה היא אפוא במיקום הכתיבה הגיאו־פוליטית ביחס לכתיבה האקדמית ההולכת ומתרחבת על תכנון, אדריכלות וערים, שלכל אורך תולדותיהן היו זירות סוציו־פוליטיות שהתרחשה בהן פעילות גומלין בין מעמדות, קבוצות אתניות, מהגרים וזרים (**Bauman 2006**). גישה ביקורתית זו מוצגת למשל אצל חוקרים המנתחים את הדרכים שבהן ניסה התכנון הציבורי בישראל להשפיע, ובאופן דרמטי, על הסכסוך הישראלי–פלסטיני לצורך השגת מטרות גיאו־פוליטיות (**Yiftachel and Yacobi 2002; Jabareen 2010**). חוקרים אלה סבורים כי אסטרטגיית התכנון בירושלים מתבססת על עקרונות גיאו־פוליטיים שמטרתם לשלוט בדמוגרפיה, להרחיב את תחום השיפוט של העיר באמצעות הפקעה של אדמות פלסטינים ולהדיר את התושבים הפלסטינים מכל תכנון אסטרטגי של העיר.

ניתוח ביקורתי כזה מצביע על האופן שבו התכנון הישראלי מבקש להשיג יעדים לאומיים מקרו־טריטוריאליים, אך במאמר זה אנו מבקשים להרחיב את בחינת היחסים בין תכנון לגיאו־פוליטיקה ומציעים כי ניתן להבחין בכיווני זרימה מרובים: התמורות בשכונות והשפעתן על העיר, וזיקתה של זו אל המנגנונים הקולוניאליים של המדינה. לצורך טיעוננו חשובה העובדה שהדינמיקות הסוציו־מרחביות הללו — בין שהן תומכות במדיניות התכנונית של המדינה או של העירייה ובין שהן מתנגדות לה — מתרחשות באופן קונקרטי מאוד ומנוצלות על ידי אנשים פרטיים ועל ידי קהילות. בחירתנו להתמקד ברמה השכונתית רחוקה מלהיות בחירה

שרירותית. השכונה, כמושג מרחבי וחברתי, קשורה למודרניות, לתכנון המודרני ובוודאי ללאומיות (Gillette 2010). מאז סוף המאה התשע־עשרה עמד תכנונן של שכונות מודרניות במוקד התכנון העירוני. החזון לא הצטמצם לשיפור פיזי של תנאי הדיור אלא התרחב אל הספֵרה האזרחית ואל השאיפה לייצר קהילה משותפת (שם, 2). עם זאת, אידיאולוגיות תכנון מערביות, בייחוד בהקשרים קולוניאליים, מגלמות במהותן אימפריאליזם תרבותי ולפיכך מציגות רעיון אוטופי של שכונה המבוסס על ישות חברתית הומוגנית ו"טהורה" מבחינה אתנית ומעמדית. אולם מעבר לכך שהרעיון האוטופי המלווה את תכנון השכונה המודרנית כקהילה אינו מתממש עקב הניכור האופייני לעיר, הרי שינויים פוליטיים וכלכליים גורמים לשינויים דמוגרפיים בשכונות — בעקבות הגירה, תהליכי ג'נטריפיקציה, משברים כלכליים וכדומה — המובילים להתפרקות ההומוגניות האתנית והמעמדית.

מאמר זה מתבסס על עבודת שדה נרחבת שנערכה מינואר 2006 עד יולי 2013, שכללה תיעוד, איסוף נתונים כמותיים, מחקר ארכיוני וראיונות עומק, והוא מתמקד בגבעה הצרפתית, השכונה שהייתה ההתנחלות הראשונה בתהליך הייהוד של מזרח ירושלים. הגבעה הצרפתית הוקמה על פי עקרונות תכנוניים מודרניים ומתגוררים בה תושבים יהודים, אך בשנים האחרונות מתחולל בה שינוי דמוגרפי שמתבטא במעבר של פלסטינים לשכונה — הן אזרחי ישראל והן מחזיקי תעודות זהות ירושלמיות. כפי שנפרט בהמשך, בשל הסלמת האלימות בעקבות האינתיפאדה הראשונה, ובעיקר בעקבות האינתיפאדה השנייה, רבים מתושביה היהודים של הגבעה הצרפתית שביקשו למכור בה נכסים התמודדו עם הדילמה — "למכור או לא למכור" לפלסטינים, כפי שניסח זאת דני רבינוביץ (Rabinowitz 1994). מחקרים שונים בחנו דילמה זו בהקשר של ערים מעורבות של יהודים וערבים (Rabonowitz 1994; Yacobi 2008). עם זאת, אנו סבורים כי מקרה הגבעה הצרפתית שונה במקצת מהאזורים המעורבים שבתוך ישראל, שכן אם נבחן את השאלה מזווית הרגישויות הפלסטיניות, השאלה אם "לקנות או לא לקנות" נכס הופכת לשיקול קיומי.

ייצור המרחב הקולוניאלי בירושלים

> לעיר ישנו ממד סמלי; מונומנטים אך גם חללים ריקים, כיכרות ושדרות, המסמלים את הקוסמוס, את העולם, החברה או בפשטות את המדינה (Lefebvre 1996, 116).

בעקבות הכיבוש סיפחה ממשלת ישראל באופן חד־צדדי את כל מזרח ירושלים, הרחיבה את גבולותיה המוניציפליים של ירושלים לשטחים פלסטיניים והחילה את החוק הישראלי על העיר כולה, אם כי ברוב המקרים לא על תושביה הפלסטינים. צעדים אלה ננקטו למרות ההתנגדות הבין־לאומית והיעדר ההכרה. עם זאת, חרף הרטוריקה הישראלית המציגה את ירושלים כעיר מאוחדת, העמדות התכנוניות תורמות לפרדיגמה של עיר קולוניאלית. הן

המדינה והן העיר ממשיכות במדיניות זו הפועלת בעקביות לייהוד העיר: הרחבת השליטה הפוליטית, הטריטוריאלית, הדמוגרפית והכלכלית היהודית לכל חלקי העיר.[2] מדיניות זו קיבלה ביטוי מפורש בהתבטאויותיהם של מנהיגים ישראלים זמן קצר אחרי תום מלחמת 1967 (בנזימן 1973, 253).

ישראל ניצלה את כוחה הצבאי ואת עוצמתה הכלכלית כדי לשנות את מיקום גבולותיה, להעניק זכויות ומשאבים או לשלול אותם, לנייד אוכלוסיות ולעצב מחדש את השטחים הכבושים כדי להבטיח את השליטה היהודית בהם. במזרח ירושלים נקטה ישראל שתי אסטרטגיות משלימות — מדיניות שימוש בקרקע המעודדת התרחבות יהודית ומגבילה צמיחה פלסטינית: בנייה מסיבית בטבעת החיצונית של השכונות היהודיות, לרבות הגבעה הצרפתית, שבהן חיים כיום יותר ממחצית תושביה היהודים של ירושלים; ובלימת ההתפתחות הפלסטינית, שבוצעה באמצעות הריסת בתים, הנפקה מוגבלת של אישורי בנייה, הקמת פארקים לאומיים לאורך שולי האזורים של התיישבות פלסטינית ומניעת הגירה פלסטינית לעיר. לפני 1948 החזיקו יהודים פחות מ־30% מהנכסים בתחומי העיר ירושלים, ואילו כיום היהודים מחזיקים ושולטים ביותר מ־90% מהנכסים בעיר (Yiftachel and Yacobi 2002). ישראל שולטת ברוב התשתיות באזורים אלה, כמו כבישי גישה ראשיים, וגם דבר זה מוביל לבידודם של הפלסטינים (Pullan *et al.* 2007).

את התכנון הקולוניאלי של הגבעה הצרפתית יש לנתח בזיקה להיגיון הגיאו־אסטרטגי שתיארנו לעיל. נפתח ונאמר כי הקולוניזציה של מזרח ירושלים הוכרזה בהחלטת ממשלה מ־12 במאי 1968, וביצוע המדיניות התבסס על ידע מקצועי של מומחים. הצעד הראשון היה השימוש במערכת המשפט: בינואר 1968 נעשה שימוש בפקודת הקרקעות לצורך הפקעתן של אדמות באמצעות חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה־1965. כך התאפשרה הפקעת אדמות לשימוש ציבורי ללא הגדרת שימוש ספציפי, כמו צורכי דיור, פארקים או תשתיות. תחילה הופקעו 3,345 דונם, לרבות השטח שעליו עתידה לקום שכונת הגבעה הצרפתית. לוי אשכול, ראש הממשלה אז, מינה את יהודה תמיר אחראי למפעל ההתיישבות היהודית במזרח ירושלים. כדי למנוע עיכובים והתנגדויות מטעמי תכנון, פעל תמיר תחת אחריות מינהלית ישירה של משרד ראש הממשלה ולא תחת משרד השיכון או משרד הפנים. לנוכח לחץ בין־לאומי שהופעל על ישראל לעצור את הפקעתן של אדמות כבושות, החליט תמיר לתעדף את הצעדים לקראת קולוניזציה של מזרח ירושלים, ולכן ההתנחלויות הראשונות הוקמו בחלק הצפוני של "ירושלים המאוחדת", לרבות הגבעה הצרפתית.

2 רוב ההחלטות החשובות בשאלת ירושלים מתקבלות ברמה הממלכתית.

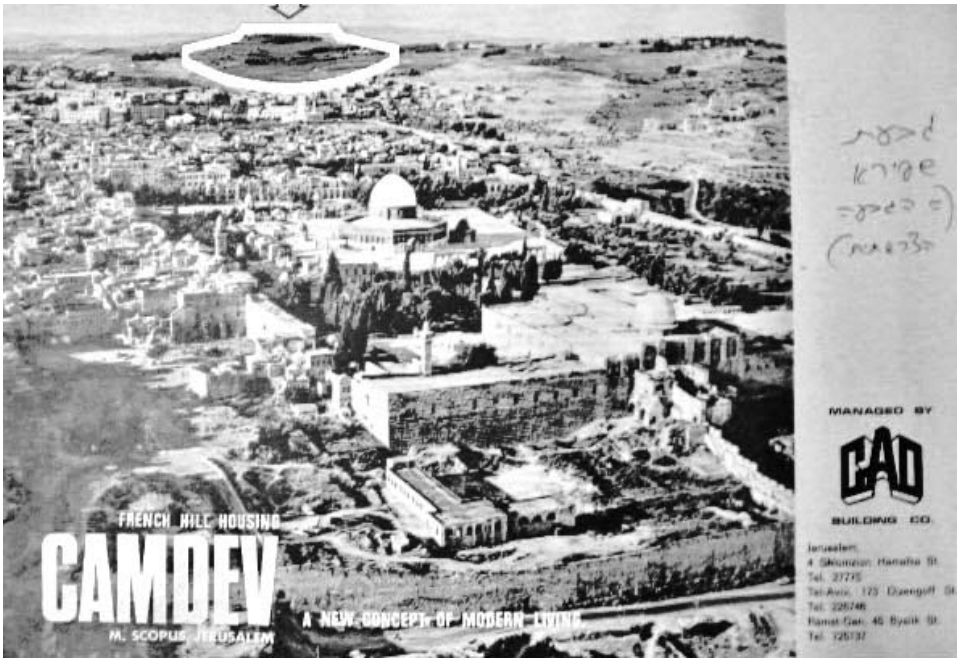
1 מבט ממזרח אל הגבעה הצרפתית. צילום: חיים יעקובי

הגבעה הצרפתית, נקודה טופוגרפית קריטית לירושלים הישראלית המורחבת, היא דוגמה לגישה גיאו־אסטרטגית בתכנון. מכאן נמתח ציר ראייה (visual axis) אל העיר העתיקה, ובמקביל השכונה משמשת ציר בכביש הראשי המוביל לגדה המערבית ואל דרום־מזרח העיר. היא נמצאת גם על הכביש המחבר את הר הצופים, לרבות קמפוס האוניברסיטה העברית שעליו, למערב ירושלים הישראלית. קשרים אלה עוזרים לחזק נקודת תורפה בנוכחות הישראלית באזור זה. מיקומן של השכונות החדשות של ירושלים, לרבות הגבעה הצרפתית, לא היה תלוי בזמינותן של אדמות או בהיגיון תכנוני. יתרה מכך, בדצמבר 1969 פורסמה תוכנית רוג׳רס (על שם מזכיר המדינה האמריקני ויליאם רוג׳רס), שקראה למינהל משותף של העיר באמצעות נציגי שלוש הדתות הגדולות, אך שלטונות ישראל דחו את ההמלצה. כתוצאה מכך בוטלו התוכניות לבנייה נמוכה בגבעה הצרפתית ולכל בניין נוספו שלוש עד ארבע קומות כדי לחזק את הנוכחות היהודית במזרח ירושלים.

הכנסת האדריכלות והתכנון לארגז הכלים הגיאו־פוליטי ממלאת כאן תפקיד מפתח. ראשית, הגבעה הצרפתית כוללת תכנון ובנייה של מבני מגורים שאינם פרווריים (בניגוד למצב ברוב ההתנחלויות בגדה המערבית). הבניינים הגבוהים בהתנחלות עירונית זו מאפשרים ליישב יותר אנשים באזור נתון, ולכן הם קובעים יותר ״עובדות בשטח״. שנית, כפי שעולה מהציטוט הפותח חלק זה, יותר מרוב הייצוגים התרבותיים האחרים, בניינים

הם ביטוי לעוצמתה הפוליטית של המדינה. השפעתם הגיאו־פוליטית של האדריכלות ושל התכנון המודרני התבטאה לא רק במימוש המדיניות בשטח, אלא גם ביצירת "צורות חדשות של התאגדות קולקטיבית, הרגל אישי וחיי יומיום" (Holston 1989, 31). דבר זה ניכר בין היתר במתאר התכנוני של הגבעה הצרפתית, שבה הצד הדרום־מערבי נותר ריק כדי לאפשר מבט אל עבר העיר העתיקה והר הבית.

השאיפה ליצור ציר ראייה בין התנחלות הספָר החדשה לבין המרכז ההיסטורי של העיר העתיקה בירושלים תרמה להבנייתה הסמלית של ההתנחלות כחלק מ"ירושלים המאוחדת". טכניקות כאלה יצרו שיח והתנהגויות רחבים יותר שאפיינו את האדריכלות הישראלית ואת מדיניות התכנון אחרי 1967. האיחוד החד־צדדי של ירושלים אתגר את האדריכלים ואת המתכננים הישראלים שהתבקשו, מיד אחרי 1967, לעטוף את הטריטוריה שנכבשה ב"עובדות אדריכליות" (Nitzan-Shiftan 2004, 231). התשובה האדריכלית לאתגר זה מצאה את ביטויה בתכנון השכונות החדשות לאו דווקא בדמותם של מבנים בסגנון מודרני, אלא יותר בשפה פוסטמודרנית, "מזרח־תיכונית" — חיפוי אבן כפרית, בנייה מדורגת ו"ציטוטים אדריכליים" של הבניה הוורנקולרית הפלסטינית. אדריכלות זו היא אמצעי לניכוס סמלי של הנוף הבנוי הפלסטיני. דוגמה מובהקת לפרשנות אוריינטליסטית שכזו היא מתחם "צמרת הבירה".

2 חוברת מכירות של "צמרת הבירה", ארכיון עיריית ירושלים

"צמרת הבירה" היא מתחם דיור שהוקם על המדרון המזרחי של הגבעה הצרפתית הפונה אל מדבר יהודה ואל הכפר הפלסטיני עיסאוויה. בחלק זה של הגבעה הצרפתית תוכנן ליצור טרסות נמוכות החובקות את המדרון באופן המחקה את האדריכלות של הכפרים הפלסטיניים. בפרויקט זה מתגוררים בעיקר עולים יהודים מארצות הברית, מקנדה וממערב אירופה, והוא נחשב לאזור היוקרתי ביותר בשכונה:

> כל בתי הדירות יהיו בני קומה או שתיים על מנת לאפשר מבט פתוח [...]. האדריכלות, באופן כללי, תהיה ים־תיכונית, כך שמראה השכונה למרחוק ייראה ככפר ערבי טיפוסי הגולש על המדרון (חברת גד).[3]

תיאור זה מציג את הכפר הערבי כאובייקט טבעי, מנותק מפוליטיקה ומהיסטוריה, המגיב לטופוגרפיה המקומית והנראה רק ממרחק. עם זאת, ניכוס זה מבוסס על חקיינות; הוא מתרחש בזירה הקולוניאלית של בעלי השררה, אנשי מקצוע כגון אדריכלים ומתכננים, המבקשים ליצור נוף אוריינטלי כמנגנון המעניק למתנחלים מעמד של ילידות סמלית, לביות המרחב שנכבש ולהפיכתו ל"שלנו" (יעקובי 2007). מהלך דיסקורסיבי משלים לכך הוא האופן שבו המתנחלים עצמם נוטים לראות את הבנייה הפלסטינית כפלישה וכבלתי חוקית. אנו סבורים כי שתי תפיסות משלימות אלו משמשות מנגנון לנרמול תחושת המקום של המתיישבים היהודים, כפי שעולה גם מאחד הראיונות:

> כשעברנו לגור כאן הנוף מהחלון היה ריק, לא היה שם אף אחד, אולי בית אחד או שניים. הילדים שיחקו בוואדי [המפריד בין הגבעה הצרפתית לעיסאוויה]. היום, אתה רואה, יש את כל הבנייה הלא חוקית מולנו (ריאיון עם אראלה, תושבת הגבעה הצרפתית, 29.1.2006).

הניסיון לקולוניזציה של מזרח ירושלים לא היה טריטוריאלי בלבד, אלא נועד גם ליצור תחושת השתייכות בקרב התושבים היהודים של ירושלים בשכונותיהם החדשות. כך למשל הוקדשה תשומת לב מיוחדת לשמות הרחובות החדשים, והם נקראו על שם אירועים הנחשבים הרואיים בעיני הישראלים, כמו "מבוא המאבק", "מבוא הפרטיזן", "בר כוכבא", "האצ"ל" ו"הלח"י".[4]

ההחלטה להפוך את הגבעה הצרפתית להתנחלות הראשונה שתחבר את מערב ירושלים עם קמפוס האוניברסיטה העברית על הר הצופים מילאה תפקיד מהותי בתהליך הטריטוריאליזציה הישראלית של העיר. מבחינה גיאו־פוליטית היא סימנה את התחלתו של תהליך "איחוד העיר" אחרי 1967. מימוש ההחלטה באמצעות מנגנון התכנון יצר קו גבול, המבוסס לכאורה על הטבע ועל ההיסטוריה, שאפשר את פיתוחן הנרחב של השכונות היהודיות על אדמות שהופקעו מידי פלסטינים. בכך נפתח תהליך ארוך טווח של נורמליזציה של הכיבוש ושל ההתנחלות במזרח ירושלים, שיצר מפה קוגניטיבית חדשה של ירושלים מאוחדת כבירה היהודית.

3 הטקסט המקורי נכתב באנגלית ותורגם על ידי המחברים.

4 דיווח מתוך הוועדה לשמות ולרחובות, פרוטוקול מס׳ 47, 14.5.1973, ארכיון עיריית ירושלים.

העיר והספָּר

מיקומה של הגבעה הצרפתית בסמוך לאזורים פלסטיניים כמו עיסאוויה ושועפאט מביא לכך שלא קל לממש את פנטזיית ההומוגניות של השכונה, וזאת בשל הקִרבה הגיאוגרפית והעובדה שהמערכות העירוניות שנוצרו לאחר 1967 (כגון כבישים ותחנות אוטובוס) אינן מנותקות זו מזו, ולעתים שירותים שניתנים בהתנחלות היהודית (דואר, בנק או מרפאה) אינם קיימים בשכונות הפלסטיניות הסמוכות. למיקום של הגבעה הצרפתית יש משמעות גיאוגרפית וסמלית כאחת. מבחינה גיאוגרפית המקום מוקף בנופים קונפליקטואליים, הכוללים כיום חלק מגדר ההפרדה.[5] היא צופה על שועפאט, מחנה הפליטים הפלסטיני הסמוך, וגם נצפית ממנו, ומתווה את קצה העיר בהיותה ממוקמת לצד הכביש הראשי המוליך למדבר יהודה. כפי שטוענת וונדי פולאן (Pullan 2011), מחקרים על אזורי ספר באזורי קונפליקט רואים את הגבול הקולוניאלי כאזור נידח, משאב של ארץ ריקה (terra nullius), ולפיכך נוטים להתמקד במדינות או בחבלי ארץ ולא בערים. ניתן לראות זאת בבירור בדיון הרווח על התנחלויות הגדה המערבית, העוסק בעיקר בהתנחלויות הקטנות והמבודדות ופחות בהתנחלויות העירוניות. נוסף על כך, למרות ניסיונות קפדניים לשליטה מלמעלה בספָּר העירוני — באמצעות תכנון, תקנות דיור וכדומה — בדרך כלל אין בידי הערים מנגנונים אפקטיביים לפיקוח על גבולותיהן כמו אלה הזמינים למדינות. מצבה של הגבעה הצרפתית הוא דוגמה לספר עירוני שכזה. התנועה הגוברת של פלסטינים אל תוך השכונה נובעת מהתנאים הגיאו־פוליטיים שיוצרים המעקב והשליטה של ישראל על השכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים, שמביאים לחלוקה לא־שוויונית של משאבים ותשתיות, לעוני ולהידרדרות חברתית ופיזית. לספר העירוני יש הקשרים כלכליים, מעמדיים ואתניים חשובים — הוא "בית" עבור קבוצה אחת ו"מחוץ לתחום" עבור אחרת, הוא אתר שהמדינה משקיעה בו משאבים כלכליים וסמליים במטרה לבצרו, אך הוא גם "הבטן הרכה" שבה נערך משא ומתן על טריטוריה, הון, זהות וזכויות. כך למשל, המרכז המסחרי ברחוב האצ"ל משרת לא רק תושבים יהודים אלא גם לקוחות פלסטינים משכונות סמוכות כמו עיסאוויה, שועפאט, בית חנינא ובית לאהיה. סניף בנק הפועלים ברחוב ההגנה משרת את

5 במסגרת המאמר לא נוכל לדון בממד הפוליטי של מבנה זה. עם זאת, חשוב לציין כי בניית הגדר בירושלים היא מקרה מיוחד. הגדר משרטטת את קו הגבול המוחשי של ירושלים הישראלית רבתי, כולל התנחלויות רבות בשטחה (כלומר השטח שסופח על ידי ישראל ב־1967 — מעשה בלתי חוקי על פי החוק הבין־לאומי). הגדר גם מכלילה בשטח העיר כמה אזורים פלסטיניים שנבחרו בקפידה בידי ישראל. ההשפעה המידית של הגדר היא סיפוח דה־פקטו של ההתנחלויות הכלולות בגבולות המוניציפליים של העיר (שטח של למעלה מ־4,000 דונם). השכונות הפלסטיניות, הכוללות 3,200 דונם בתוך הגבולות המוניציפליים של העיר, אינן כלולות בשטח זה, כלומר הן נמצאות מעבר לגדר. מעמד התושבות נשלל מתושביהן באופן חד־צדדי. כ־40,000 פלסטינים ירושלמים מנותקים מהעיר ומשירותיה, ועוד כ־60,000 עד 90,000 פלסטינים ירושלמים החיים בשטחים המקיפים את ירושלים מנותקים מהעיר. עיוות מרחבי זה נועד לצמצם את השיעור הרשמי של הפלסטינים באוכלוסיית העיר.

האוכלוסייה היהודית ואת האוכלוסייה הערבית, וכך גם סניף הדואר ברחוב החי"ל והסוכנות לביטוח רכב שבבעלות פלסטיני.

שכונת הגבעה הצרפתית קרובה לקמפוס הר הצופים של האוניברסיטה העברית ולכן מושכת אליה בין היתר סטודנטים פלסטינים, רובם אזרחי ישראל, ואלה שוכרים דירות בשכונה. דירות שותפים שכיחות מאוד ויש מקרים של שיתוף בין פלסטינים וישראלים. הסטודנטים מרבים לגור ברחובות האצ"ל ובר כוכבא, בשל קרבתם לאוניברסיטה ומפני שהם זולים יחסית. אין בנמצא נתונים סטטיסטיים רשמיים על מספרם של הדיירים הפלסטינים, אך סקר של שמות המופיעים על תיבות הדואר ברחובות אלה העלה כי מספר הפלסטינים המתגוררים באזור זה יציב. למשל, ברחוב האצ"ל 17, בבניין של 24 דירות, נמצאו בשנת 2005 חמש תיבות דואר שעליהן שמות ערביים הכתובים באותיות עבריות. באותו הבניין נמצאו בשנת 2010 שש תיבות דואר כאלה. ברחוב האצ"ל 16, בבניין של 21 דירות, נמצאו ארבע תיבות דואר כאלה בשנת 2005, ושתיים בשנת 2010. ברחוב בר כוכבא 16 נמצאה תיבה אחת בבניין של 12 דירות, וכך גם בשנת 2010. הסטודנטים הפלסטינים משתמשים בכל המתקנים הזמינים באזור, לרבות הבנק, הדואר, הסופרמרקט וכמה בתי קפה (ריאיון עם סאג'א קילאני, 8.8.2006). אכן, למרות החלוקות לאורך קווי הפרדה אתנו־לאומיים וגזעיים (Robinson 1997), גם בירושלים, כמו בערים קולוניאליות אחרות, אנו עדים לזרימה מתמדת של כוח עבודה (עובדים פלסטינים) אל השכונות של המתיישבים (הגבעה הצרפתית ושכונות יהודיות אחרות). תופעה זו נצפתה עוד בתחילת שנות השבעים (גבעתון 1975).

בתחילת שנות האלפיים, בתקופה של אלימות מסלימה ומתח גואה בין ישראל לפלסטינים, היה אזור הגבעה הצרפתית מוקד משיכה למפגעים פלסטינים.[6] הנוכחות הפלסטינית בגבעה הצרפתית עוררה אז מחדש מידה רבה של התנגדות וחשש בקרב ישראלים רבים. במוקד אחד הסכסוכים הללו עמדה שאלת נוכחותם של ילדים ובני נוער פלסטינים במגרש משחקים הממוקם בקצה השכונה והפונה מזרחה, אל כפרם עיסאוויה, ושרמת המתקנים בו עלתה בהרבה על כל אזור משחקים אחר הנמצא בקרבת הכפר. חלק מן התושבים היהודים של הגבעה הצרפתית הביעו מורת רוח לנוכח השימוש במתקנים, שהתפרש כניכוס המרחב על ידי הפלסטינים. בעקבות מחאות נמשכות סילקה עיריית ירושלים את רוב מתקני המשחקים כדי לבלום את הגעתם של ילדי עיסאוויה למגרש (ריאיון עם אורי מיכאלי, יו"ר מנהלת השכונה, 29.9.2000).

ואמנם, מתחת לפני השטח של הטיעונים שהוצגו לעיל קיים רובד נוסף, חמקמק אך משמעותי, הקשור לחשש ולחרדה שיוצרת נוכחותו של "האחר". כפי שמלמדות עבודותיהם של לאוני סנדרקוק (Sandercock 2000) ושל זיגמונט באומן (Bauman 2003), הפחד מפני האחר הוא מרכיב מרכזי בשיח הפוליטיקה העירונית. זאת ועוד, נוכחות הפחד במרחב העירוני

6 כמה מאלה התמקדו בתחנות האוטובוס בגבעה הצרפתית, בקווים הנוסעים להתנחלויות שמצפון לעיר וממזרח לה. ראו Pullan 2007.

איננה רק שיקוף של המציאות החברתית; הפחד עצמו הוא מנגנון המייצר מציאות, מציאות המתווכת באמצעות שיח של פחד וסדר.

נוכחותם ונראותם של פלסטינים הבאים מהאזורים הפלסטיניים הסמוכים לגבעה הצרפתית, וכן של סטודנטים פלסטינים השוכרים דירות ומשתמשים במרחב הציבורי של השכונה, הן דוגמה חדה לאופן שבו שיח הפחד מעצב את היחסים החברתיים. אף על פי שהיהודים הם הכובשים בפועל, יו"ר המינהל הקהילתי מדבר על החשש שהגבעה הצרפתית תיכבש על ידי עיסאוויה. אצל יהודים הפחד מערבים הוא תופעה סירוגית: לפעמים הוא מודחק באמצעות תרבות הכיבוש, המנרמלת את יחסי השליטה הקיימים במרחב, אך לעתים, ברגעי משבר — יהיו אלו פיגועים בתקופת האינתיפאדה השנייה או הגירתם של פלסטינים לשכונה — הוא נעשה מידי ומוחשי. באשר לפלסטינים, מאחר שהם נתונים תחת כיבוש, אפשר לראות בפחד שלהם תופעה עקבית ורציפה יותר; מצד אחד הגבעה הצרפתית יכולה להיתפס מבחינתם כשטח אויב מאיים, כשלרשותם עומדים אמצעים מוגבלים בלבד למילוט או לקבלת עזרה, ומצד שני כאזור בטוח בהשוואה לשכונות הפלסטיניות (משום ששם לא מפזרים הפגנות בגז מדמיע, למשל). אצל שתי הקבוצות יש חשיבות לממד המרחבי של הפחד, אשר מעבר להיותו כרוך ביחסים בין הפרט לבין מגוון של מבנים חברתיים הוא גם נטוע ברשת של גיאוגרפיות מוסריות ופוליטיות (Pain and Smith 2003).

למכור או לא למכור, לקנות או לא לקנות

רוב הפלסטינים שמחליטים לעבור להתגורר בגבעה הצרפתית עושים זאת, כאמור, מתוך שאיפה למצוא מקום מגורים טוב יותר. בקהילות שלהם נשללת מהם בדרך כלל האפשרות לשפר את איכות הדיור לבתים טובים יותר ולשכונות שיש בהן מצאי דירות ושירותים ברמה טובה. הגבעה הצרפתית מציעה תנאים פיזיים משופרים, אבל האם היא אכן מקום מגורים טוב יותר עבורם? יש לבחון שאלה זו משתי נקודות מבט, זו של הישראלים והפלסטינים בגבעה הצרפתית וזו של התגובה הישראלית לחדירת הפלסטינים לשכונה. ייתכן שהתושבים היהודים רואים בנוכחותם של פלסטינים במרחבים ציבוריים דוגמת המרכז המסחרי ומגרש המשחקים של הגבעה הצרפתית תופעה שולית וניתנת לשליטה, אך נוכחות הקבע של פלסטינים הקונים ושוכרים נכסים בשכונה היא נושא סבוך. לא רק שנעשה ניסיון ממוסד להגביל מאוד את מגוריהם של פלסטינים באזורים שנועדו להתיישבות ישראלית,[7] אלא התפתח גם שיח דתי־לאומי נרחב שנועד לאכוף זאת. למשל, בספטמבר 2010 פורסם "מכתב רבנים" פומבי שקרא ליהודים שלא להשכיר לערבים דירות בקהילותיהם וקבע כי המשכיר את דירתו לערבי עובר עבירה הלכתית וגורם נזק לשכניו.[8]

7 למשל, משכנתאות רבות ניתנו רק לאנשים ששירתו בצה"ל.

8 במכתב נעשה שימוש במונח "ערבי" ולא במונח המועדף "פלסטיני".

מבחינת הפלסטינים, היתרונות והחסרונות של החיים בגבעה הצרפתית מורכבים יותר מאשר אלה של היהודים. ההסבר לתופעת המעבר לשכונות היהודיות נעוץ במידה רבה בתנאים הגיאו־פוליטיים הכלליים של ירושלים. שנים רבות נקטו הרשויות בישראל מדיניות של הגבלת בנייה חדשה באזורים הפלסטיניים של ירושלים, ובשנים האחרונות גם של הריסת בתים שנבנו ללא היתר. פלסטינים המחזיקים בתעודות תושבות מסכנים את מעמדם כירושלמים אם הם חיים מחוץ לגבולותיה החדשים של העיר,[9] ומציאות חדשה זו מסבכת את אפשרות הניידות של פלסטינים בעלי אזרחות ישראלית המבקשים להשתלב בשוק הדיור "היהודי" בעיר. לפיכך, אחרי שהחלה הקמת גדר ההפרדה חזרו לעיר אלפי פלסטינים כדי לשמור על מעמדם כתושבים ועל כמה מזכויותיהם, דבר שהחריף את מצוקת הדיור במזרח ירושלים. לכך התלוותה צמיחה מהירה של כ־40% במחירי הדיור, שיצרה לחץ על שוק הדיור הפלסטיני בעיר (IPCC 2005). כל הגורמים הללו דחפו פלסטינים בעלי יכולת כלכלית המחזיקים בתעודות זהות ירושלמיות או באזרחות ישראלית לעבור לשכונות היהודיות.

תופעה זו חושפת מורכבויות נוספות המדגישות את ההבדל בין התנחלות עירונית לבין התנחלויות אחרות. הגירה לשכונה נוחה יותר לפלסטינים ישראלים שיש להם היסטוריה ארוכה יותר של חיים בקרבת ישראלים או בשכנות לישראלים והדוברים עברית טובה בדרך כלל. פלסטינים מירושלים, שהעברית שבפיהם פחות טובה ושחיים בתנאי כיבוש קשים יותר, והחשים בלחץ מצד פלסטינים אחרים להימנע מלהתרועע עם ישראלים, נוטים שלא לחוש בנוח במצב זה. מצב זה שונה לגמרי מהתמונה המקבילה בקרב מתנחלים יהודים העוברים להתגורר בלב שטח פלסטיני: שם אין כל ציפייה לידיעת ערבית או לחיים של דו־קיום.

מן הראיונות שקיימנו עלה כי מעבר של פלסטינים לשכונה יהודית מקובל אצל בני מעמד הביניים הגבוה, וזאת בשל יכולתם לממן רכישת דירה ללא משכנתה. עם זאת, גם כאשר היכולת הכלכלית מאפשרת מעבר כזה, קיים פוטנציאל למתח הנשען על בסיס פוליטי. פוטנציאל זה ניכר היטב בריאיון עם מוסטפא, פלסטיני אזרח ישראל שניסה לקנות דירה בפסגת זאב, יעד נוסף להגירת פלסטינים, אך בסופו של דבר עבר להתגורר בגבעה הצרפתית בשנת 2005:

> בשנת 2000 כמעט שקנינו וילה בפסגת זאב. אבל אז התחילה האינתיפאדה והיה מתח וידענו שלא נוכל לעבור לפסגת זאב [...], אז התחלנו לחפש מקום אחר. לא רצינו לגור בשועפאט — השירותים העירוניים, התשתיות, בית הספר לא במצב טוב שם. בגלל האינתיפאדה היו גם מחסומים בכניסה לשועפאט, אם עוצרים אותך אז אתה לא יכול להגיע לעבודה בזמן (ריאיון עם מוסטפא, 13.4.2010).

מוסטפא מציין כי הגבעה הצרפתית קרובה לכמה מהמרכזים המסחריים והחברתיים הפלסטיניים, כמו שייח ג'ראח, ואדי ג'וז, בית חנינא והכביש הראשי לרמאללה, דבר שמאפשר

9 התושבות בירושלים מתבססת על מפקד ישראלי שנערך ב־1967; פלסטינים העושים תקופות מחוץ לגבולות ירושלים עלולים לאבד את מעמדם, ותושבי הגדה המערבית הנישאים לפלסטינים תושבי ירושלים עלולים שלא לקבל מעמד תושבות. לצד הזכות לגור בעיר נהנים בעלי תעודות התושב הירושלמיות מתוכניות הרווחה החברתית הישראליות, אך הם אינם אזרחי ישראל.

למשפחתו קשר עם הצד הפלסטיני, אך גם איכות חיים גבוהה יותר. שכונות אלה וכן שועפאט הסמוכה הן בעיקרן שכונות של מעמד הביניים הפלסטיני; יש בהן חנויות המספקות צרכים ספציפיים וכן שירותים המתאימים לתושביהן. הימצאותם של אלה בקרבת מקום, לרבות הפרקטיקות המוכרות, פועלים לריכוך הקו המפריד בין ההתנחלות לסביבתה.

פלסטינים המבקשים לקנות נכס בגבעה הצרפתית חייבים לשאת ולתת עם מתווכים יהודים או ישירות עם המוכרים היהודים, שמזהים בהזדמנות למכור נכס לערבים אפשרות למקסם את הרווח החומרי. במקרים מסוימים הם מסויגים מאוד מהאפשרות של מכירה לפלסטינים. הנושא הועלה על ידי אנטואן, עורך דין פלסטיני נוצרי ואזרח ישראלי הנשוי לפלסטינית ירושלמית. אנטואן ובני משפחתו רכשו את דירתם בשנת 2002, בעיצומה של האינתיפאדה השנייה. התקפות והרג של ישראלים באזור הגבעה הצרפתית הביאו להאטה בשוק הדיור, אך למרות מחירי הדיור הנמוכים יחסית באותם ימים, ציין אנטואן כי כמה מהמוכרים הישראלים סירבו למכור את דירותיהם לפלסטינים (ריאיון עם אנטואן, 9.4.2010).

הדיון על הפוליטיקה של דינמיקת השוק החופשי אל מול הדרה אתנית וגזעית מוכר וידוע בספרות המחקרית. כך קרה למשל בארצות הברית, שבה תקנוני שכונה גזעניים אסרו על אפרו־אמריקנים לרכוש או לשכור נכסים בשכונות לבנות (Massey and Denton 1993). מצב זה מזכיר מאוד את הנעשה בירושלים, שבה "הפחד מערביות", מונח שנטבע על ידי הנרייט דהאן־כלב (Dahan–Kalev 2010), משמש מנגנון מרכזי להגזעה של האחר, כלומר לייצוג ולהגדרה של הפלסטינים על סמך קטגוריות גזעיות המשמשות להצדקת הטיות חברתיות והפליה.

אטיין בליבר (Balibar 1991) טען שדפוסי הגזענות החדשים נוצרים ומתארגנים סביב מסמנים סוציולוגיים המחליפים סימונים ביולוגיים. במילים אחרות, הגורם המכריע בצורה זו של גזענות איננו ההבדל הביולוגי בין קבוצות אתנו־גזעיות, אלא נוכחותם של מיעוטים במרחב העירוני, תנועתם החוצה גבולות חברתיים וטריטוריאליים והאופן שבו תנאים אלה נתפסים, בעיקר מנקודת המבט של קבוצות הרוב הדומיננטיות. המקרה שבו עוסק מאמר זה מציג מבחינה זו גזענות ישנה, מפני שכפי שנבקש להראות להלן, המאפיינים הסוציולוגיים של התושבים הפלסטינים זהים לאלה של התושבים היהודים.

אנטואן, כעורך דין המייצג משפחות פלסטיניות נוספות הרוכשות נכסים בגבעה הצרפתית, טוען:

> ערבים שקונים פה [בגבעה הצרפתית] הם יציבים מבחינה כלכלית ויכולים לקנות כל דירה שירצו. אני, באופן אישי, מכיר עשרים משפחות שקנו פה נכסים [...]. אם תסתכל על המשפחות האלו תראה שהם במצב כלכלי גבוה יותר מהמשפחה הישראלית הממוצעת בשכונה ויכולים להרשות לעצמם "תוספת ערבי".

המונח "תוספת ערבי" שבו משתמש אנטואן (בעברית) חזר גם אצל מרואיינים אחרים. משמעותו היא תוספת המחיר שמשלמים קונים פלסטינים. זהו קוד מקובל לאפשרות הגישה

היחידה של פלסטינים לשוק הדיור בשכונות היהודיות; מבחינה פיננסית, "תוספת ערבי" מבטיחה שקונים פלסטינים יציעו מחיר גבוה ב־20% עד 25% תמורת נכסים בשכונה. מתווך המתגורר בגבעה הצרפתית ועובד בה קובע:

> הקונים הערבים מציעים מחיר גבוה יותר מהישראלים [...], זה שם את המוכרים בדילמה. יש יהודים שלעולם לא ימכרו את הדירה לערבים. הם אומרים: "אני לא אעשה את זה לשכנים שלי". כמתווך דירות גם אני לא אעשה את זה (ריאיון עם אברהם, 29.1.2006).

בניגוד לדימוי של קבוצה חברתית נחשלת, כפי שהשיח הציבורי הישראלי מרבה להציג את הפלסטינים, אותם תושבים פלסטינים המסוגלים לרכוש נכס בגבעה הצרפתית הם בני המעמד הבינוני הגבוה ובדרך כלל בעלי השכלה גבוהה. ניתן אף לומר ש"תוספת ערבי" אינה מבטאת רק את המובן הכלכלי הישיר, כלומר המחיר המשולם עבור הדירה, אלא גם את המעמד וההשכלה. במילים אחרות, על התושבים הפלסטינים להיות משכילים יותר ואמידים יותר ביחס לשכניהם כדי להתקבל לשכונה, גם אם כתושבים בלתי רצויים. הפרדוקס הוא שהדרישה מהם להיות "ערבים עם תוספת" (השכלה ומעמד) מסמנת אותם דווקא כ"פחות ערבים" מבחינת הסטריאוטיפ הסוציולוגי הרווח.

ואכן, רבים מהתושבים הפלסטינים הם בעלי מקצועות חופשיים או אקדמאים המחפשים סביבת דיור טובה יותר, והם גם מדגישים את הדה־פוליטיזציה של בחירתם. בריאיון שערכנו עם מוסטפא (13.4.2010) הוא הדגיש את קווי הדמיון בינו ובין תושבי השכונה היהודים, את סגנון לבושו והתנהלותו שאינם שונים משל שכניו ואת העובדה שבחירתו בגבעה הצרפתית נבעה משיקולים של איכות חיים:

> חיפשנו דירה [...], רצינו שכונה שאנחנו אוהבים, עם תשתיות טובות. הגבעה הצרפתית היא מקום טוב לגור בו. השכנים ידעו שאנחנו ערבים והם היו בסדר. כל מה שאנחנו רוצים זה לחיות בשלום.

אולם אף על פי שהמעמד וסגנון החיים המערבי המודרני של תושביה הפלסטינים של הגבעה הצרפתית הם תנאי מובלע לנוכחותם שם, חלק מתושביה היהודים רואים בכך את תחילתה של גלישה מהירה לאובדן השליטה הדמוגרפית בשכונה. דילמה זו, כפי שסבור דני רבינוביץ, מדגישה את המתח בין האתוס הקולקטיבי של הטריטוריאליות הציונית ובין האופי הקפיטליסטי של דינמיקת שוק דיור חופשי שבה שולט הרווח הכלכלי האישי (Rabinowitz 1994). כפי שמספר דייר יהודי:

> בגבעה הצרפתית, במיוחד ברחוב האצ"ל, התהליך [של ערביזציה] מהיר. הערבים באזור שלנו אמידים, הם באים מהצפון. אחד הוא עורך דין ואחרי שעבר הגיעו עוד [...]. זה מתחיל כשמגיעים אנשים טובים אבל אני פוחד שבמשך השנים יגיעו אלמנטים שליליים לגור כאן (ריאיון עם אברהם, 29.1.2006).

בסופו של דבר הדיור אינו מספק בהכרח את כל התכונות המרכזיות הנדרשות משכונה במובנה המודרני, קרי היותה "בית" לקהילה. על פי ממצאינו, הפלסטינים בגבעה הצרפתית אינם

משתתפים ברבות מהפעילויות המקומיות ואינם שולחים את ילדיהם לבית הספר השכונתי דובר העברית אלא לבתי ספר שאינם שייכים למערכת החינוך הישראלית, כגון בית הספר האנגליקני או בית הספר הבין־לאומי. מעבר לכך, רבים מהפלסטינים המתגוררים בגבעה הצרפתית, מקרב אלה שאינם מתרועעים עם יהודים והעושים שימוש מינימלי בחנויות השכונה ובשירותיה, חולקים את חוויית הניתוק החברתית. כפי שמציין מוסטפא:

> את השופינג אנחנו עושים בשועפאט, אבל בערך פעם בשבוע אנחנו הולכים לקניון [בפסגת זאב]. אין לנו קשר עם פעילויות תרבות כאן והילדים גם לא הולכים פה לחוגים. המורה לפסנתר מגיעה אלינו הביתה כדי ללמד אותם פה. אנחנו מסיעים אותם לבקר חברים [שאינם יהודים] בשכונות אחרות. אין להם סיבה לשחק בחוץ (ריאיון עם מוסטפא, 13.4.2010).

בדומה לבחירה לעבור לגור בפרוור, אפשר לומר כי הפלסטינים עברו לגבעה הצרפתית כדי לשפר את תנאי מגוריהם ותו לא. אולם החיים בעיר אמורים להציע גם השתתפות אזרחית־פוליטית במובנה העמוק (עניין שבו נדון בהמשך). אך ציפייה זו מכזיבה משום שמכל בחינה משמעותית הפלסטינים אינם מוכרים כתושבים רצויים בשכונתם ואינם יכולים להשתתף בה כשווים — בין מפני שהם עצמם אינם רוצים זאת ובין בשל חוסר האמון של היהודים בהם. הם נותרים מבודדים, ואפילו כלואים, כמיעוט קטן בסביבה לא ידידותית ברובה, ולפעמים אפילו עוינת. יש לציין שיש בכך תמונת ראי מדויקת להתנחלויות היהודיות, המתקיימות בלב מרחב פלסטיני אך אינן חולקות עם שכניהן מרחב ציבורי וחיי תרבות בשום מובן. כשם שהמתנחלים היהודים נותרים נטע זר הזקוק לעורקי החמצן של מדינת ישראל לצורכי עבודה, צריכה, חינוך, תרבות וכן הלאה, כך הפלסטינים בגבעה הצרפתית משפרים את איכות חייהם מבחינת מגורים ושירותים מוניציפליים, אך מקיימים את עיקר חייהם הקהילתיים בשכונות הפלסטיניות הסמוכות. השאלה עד כמה התושבים הפלסטינים היו רוצים להשתלב נותרת פתוחה, אך ברור שמצב זה מייצר מרחב ציבורי פגום.

על (היעדר) השתתפות

הפלסטינים המתגוררים בגבעה הצרפתית מקופחים הן בהיבט הזכויות והן בהיבט ההשתתפות. על הזכות לעיר כבר דובר רבות (Lefebvre 1996), וכאן נבקש להתמקד בשאלת ההשתתפות. שאלה זו עשויה ללבוש צורות שונות, ודיון נרחב בנימוקים בעד ההשתתפות ונגדה יחרוג ממסגרת מאמר זה. עם זאת, יש לציין שאנו מתייחסים כאן להיבט ההשתתפות בעיקר במונחים של תרבות עירונית, בתוספת ההשתמעויות ההכרחיות של חיים פוליטיים שמכתיב המצב השורר בירושלים.

שילה בנחביב (Benhabib 2002) טוענת שבבסיס ההשתתפות ישנו ממד קולקטיבי. בגבעה הצרפתית עולה השאלה באיזו מידה מציע המקום השתתפות שבמרכזה ממד קולקטיבי לפלסטינים ולישראלים. לכך אפשר להוסיף כי השתתפות איננה מעשה אינדיבידואלי והיא

מצריכה מידה של פעילות מאורגנת ושל חיים ציבוריים. כדי להבין איך מקום עשוי למלא תפקיד בהשתתפות ציבורית, כדאי לבחון את הגבעה הצרפתית כשכונה מודרנית המתקיימת במסגרת מסורת עירונית ותיקה של ערים מזרח־תיכוניות. בערים אלה היו רבעים שבהם לא התקיימה בהכרח חלוקה נוקשה בין קבוצות אתניות שונות ובכל זאת הן היו מובחנות ככאלה; בערים היו גם אזורים שאפשרו מפגש בין אנשים, בעיקר באזורי השוק, אך גם בבתי קפה, בתי מרחץ, מקורות מים וכדומה. הם ראו מגוון של פנים, שמעו שפות ומבטאים שונים ולעתים דנו או התווכחו על ענייני היום; השווקים היו לפיכך מקומות פוליטיים, ובשלהי התקופה העות׳מאנית, לדוגמה, הייתה ירושלים עיר מעורבת ומגוונת יותר מבחינת הרבדים האתניים שהתקיימו בה מאשר בעידן המודרני (Tamari 2011).

במידה רבה המשיך להתקיים בירושלים סדר המבוסס על מנהגים מקומיים, אף כי סדר זה לא היה מובן כמעט לנוסעים זרים, לרוב מערביים, שתיארו את העיר מאז המאה התשע־עשרה כמורכבת מארבעה רבעים המבוססים על חלוקה דתית. סלים תמרי טוען כי חלוקת העיר לפי דתות עוצבה בעיקר על ידי הבריטים, עם כניסתם לאזור בשנת 1917 (שם, 66). קשה לומר כי באותם ימים רחשו אנשים מידה רבה יותר של אמון או כבוד לאחר בהשוואה לימינו, אך אפשרויות ההשתתפות בחיי העיר היו ככל הנראה ממוסדות יותר או נטועות יותר במבנים העירוניים. אפשר להצביע על מנעד של מרחב — מהפרדה, כמו במסגדים, בכנסיות ובבתי כנסת, ועד שילוב, כמו בשווקים. מרחבי הביניים כללו למשל בתי קפה, שבחלקם ידעו אנשים כי יפגשו חברים ומכרים ויתקבלו בברכה, ובחלקם חשו שלא בנוח ונמנעו מלשבת בהם. ככלל, שמרו תושבי העיר על יחסי שכנות שהיוו את הבסיס לחיי היומיום. בטרמינולוגיה מודרנית נוכל לומר שמרכז העיר היה אתר לניהול השונות.

כפי שצוין לעיל, ישראל אימצה בדרך כלל את התכנון המודרני ואת האדריכלות המודרנית; אלה, כתחומי ידע, הזניחו לרוב את הרעיון של סביבה מגשרת כזאת. במקרה הטוב הם ארגנו את הערים ואת השכונות על פי טיפולוגיות תפקודיות ולא הקדישו מחשבה יתרה למבנים החברתיים המגוונים הקיימים במזרח התיכון. במקרה הגרוע הם הרחיבו וחיזקו את העמדות התכנוניות שהפרידו בין קבוצות על בסיס השתייכות אתנית. ההתנחלויות הישראליות במזרח ירושלים תוכננו כמובלעות אוטונומיות, המופרדות מהאזורים הפלסטיניים באמצעות עמקים וכבישים עוקפים, ולא כמקומות עירוניים שבהם עשויה להתפתח פעילות חברתית וכלכלית. אם נבחן היכן מתקיימת כיום פעילות גומלין בין פלסטינים וישראלים, נמצא שהיא מתרחשת בעיקר בתחומי החיים היומיומיים ביותר — שווקים, תחנות דלק ומסעדות מסוימות. בגבעה הצרפתית היא מתרחשת בעיקר במרכול, בדואר ובבנק.[10] אלא שמקומות אלה מעטים יחסית והמפגשים בהם נושאים בדרך כלל אופי חולף.

10 מבוסס על תצפית השמורה בארכיון בקיימברידג׳, Conflict in Cities fieldwork archive, Northern Site, files 4, 13, 23, 24.

אשר לגיאו־פוליטיקה של השכונות, כאן ניכרת התנגשות בין רמות שונות — בין חיי היומיום לבין התמונה הפוליטית הרחבה. במידה מסוימת הגבעה הצרפתית היא מיקרוקוסמוס של הסכסוך הפלסטיני–ישראלי. ובניגוד ל"רשרוש השיח הפוליטי העירוני" חסר הדרמה, שלדברי ארג'ון אפדוראי נוטה לאפיין את התלכדות המקומי והגלובלי (Appadurai 1996), הרי בירושלים מוטלים חיש מהר אל הבמה העולמית גם מעשים שהיו נחשבים סתמיים או זניחים בכל הקשר אחר. במקביל, חוסר האיזון בין פעולות היומיום של הישראלים ושל הפלסטינים משקף את הא־סימטריה של התמונה הפוליטית הרחבה, ואנשים הנלכדים בתוך הנסיבות הללו נאלצים לחיות בתוך תמונה גדולה אך מעוותת. בקצרה, מעשי יומיום הופכים באופן קבוע לשאלות של ריבונות ושליטה — והרבגוניות והריבונות, כפי שהבהירה חנה ארנדט, אינן מתערבבות זו בזו (Arendt 1989 [1958], 234–235).

רבים מהתושבים הפלסטינים בני מעמד הביניים בגבעה הצרפתית רואים במגוריהם שם אסטרטגיית הישרדות בלבד, אך יש המדגישים דווקא את הממד הפוליטי של החלטתם לעבור לשכונה שהיא חלק מפרויקט הייהוד של מזרח ירושלים. באיזו מידה מייצגים החיים בגבעה הצרפתית בעיני המיעוט הפלסטיני המתגורר במקום מעשה של התנגדות, מעין צורת השתתפות שלהם בפוליטיקה של הקהילה הלאומית שאליה הם משתייכים? אנטואן, תושב השכונה, טוען:

> שברנו את הסטריאוטיפ נגד ערבים. אפילו השכנים היהודים כבר מבינים שאנחנו חלק מהמקום הזה [...]. הנוכחות שלנו כאן היא אפילו דה־קולוניזציה סמלית (ריאיון עם אנטואן, 9.4.2010).

יהיו מי שיראו בכך מעשה חתרנות מתמשך ומספק, ברמה הסמלית לפחות, אך הוא אינו פותר את בעיית ההשתתפות היומיומית בשכונה ובקהילה. אדרבה, יש לשאול באיזו מידה הפלסטינים צריכים לוותר על חלקים מתרבותם ומזהותם כדי להשיג רמה מינימלית של השתלבות. השאלה אם "לקנות או לא לקנות" הופכת אפוא לשאלה קיומית. יש לכך חשיבות גדולה במיוחד בממד הפוליטי הפלסטיני, שכן מעבר לשאלה באיזו מידה הם יכולים להשתתף בתרבות הישראלית ובמוסדות הישראליים בגבעה הצרפתית, נשאלת השאלה באיזו מידה הם שותפים בתרבותם הם, בפוליטיקה שלהם, כשהם חיים בהתנחלות כזאת. גם אם הם נהנים ממידה מסוימת של קבלה בחוגים ישראליים בגבעה הצרפתית, הדבר מנוגד במהותו למפעל הלאומי הפלסטיני הרחב יותר, השואף לקץ הכיבוש. בהקשר מסוג זה תיארה ארנדט את הפוליטי כדיבור ופעולה המתבצעים יחדיו (Arendt 1989 [1958], 183), אך תיאור זה אינו הולם בדרך כלל את הפלסטינים של הגבעה הצרפתית, החיים במנותק מהקולקטיב הפלסטיני הכללי. לפיכך, ההשתתפות האזרחית־פוליטית נשללת מהם פעמיים — פעם אחת במניעת שילובם במרחב הישראלי, ופעם נוספת, ואולי חמורה יותר, בניתוקם מן החברה הפלסטינית.

סיכום

הספֵרה העירונית, על דחיסותה ושונותה, עשויה באופן אידיאלי לשמש מרחב פתוח לזרימה אנושית מגוונת (Katznelson 1995). פרספקטיבה ליברלית כזאת מסתמכת במידה רבה על האמונה שלעיר יש פוטנציאל לייצר "מרחב מאפשר", העשוי לשבש את ההיררכיות הקיימות ואת הגבולות הקיימים של מבנים אתניים ומעמדיים. עם זאת, כפי שהראינו, זוהי נקודת מבט חלקית בלבד בהקשר של ההתנחלויות של ירושלים, הבנויות לא רק על פי חלוקה של יהודים וערבים אלא גם על פי קווי חלוקה אתניים נוספים הנובעים מעצם טבעה של חברת המתיישבים הישראלית.[11]

תרומתו של מאמר זה איננה מתבטאת רק בבחינת תהליכי המקרו — הכיבוש, הקולוניזציה ועבודת הגבול — אלא גם בניתוח הדינמיקה בעיר הקולוניאלית המתבסס על חיי היומיום. ראייה משלימה זו של תהליכים גיאו־פוליטיים חושפת את המצב הפרדוקסלי של מרחבים קולוניאליים כמו הגבעה הצרפתית. כאמור, הגבעה הצרפתית היא התנחלות מבוססת, שנורמלה באמצעות פרקטיקות שונות כמו אדריכלות ותכנון תשתיות, אך במקביל מיקומה כשכונת ספָר על הגבול הישן הופך אותה למרחב של משא ומתן, של הגירה ומגורים בלתי צפויים. הפרדוקס של גבול קונפליקטואלי שהוא גם פרוור "טהור" אופייני להתנחלויות ישראליות רבות, אבל הגבעה הצרפתית פגיעה במיוחד לדיכוטומיה מאומצת זו בשל האתגר שמציבים תושביה הפלסטינים לאוכלוסייתה היהודית ההומוגנית.

אין בכוונתנו להכריע בשאלה אם הגירת פלסטינים להתנחלות העירונית נעשית מתוך בחירה או על ידי כפייה, או בשאלה אם מדובר במהלך פוליטי מודע או בטקטיקה המתאפשרת מתוך המתח שבין ההיגיון הקולוניאלי לבין ההיגיון הקפיטליסטי. עם זאת, אין ספק כי לנוכחות הפלסטינית יש השלכות שונות; למשל, הפלסטינים אכן נהנים מדיור טוב יותר ומשירותים עירוניים משופרים. כמה מהם מרגישים שהביסו את השיטה הקיימת ואחרים רואים בכך צורה של התנגדות. אך גם אם הדבר עשוי להישמע מוגזם, ניתן לומר שהתושבים הפלסטינים של הגבעה הצרפתית הם סדק קטן בחומה של מערכת תכנון קולוניאלית חד־צדדית ובלתי צודקת, המונעת מטעמים פוליטיים.

מהי בכלל משמעותו של מרחב משותף בעיר המנוהלת על פי עקרונות קולוניאליים, כל שכן בהשוואה למרחבים מעורבים אחרים בישראל, כמו חיפה או נצרת עילית, שחרף אי־השוויון ניתן לזהות בהם בבירור התהוות של מרחב ציבורי משותף? במידה מועטה מתקיים שיתוף פונקציונלי במרחב הציבורי ובמרחב המסחרי בגבעה הצרפתית (חסון 2015), ויש בשכונה פעילויות ספורות הפתוחות לכל התושבים. תופעה זו אופיינית לערים רבות של מעמד הביניים במערב שבהן "זרים נפגשים, נשארים זה בקרבת זה, ופועלים זה עם זה

11 לדיון מפורט על חלוקות חברתיות פנימיות אצל יהודים ואצל פלסטינים, הן בכלל והן בקשר לפוליטיקה של ירושלים בפרט, ראו Friedland and Hecht 2000.

זמן ממושך בלי שיחדלו להיות זרים זה לזה" (Bauman 2003, 6). בה בעת, ירושלים היא עיר קונפליקטואלית ודומה שאין בה אחיזה של ממש לאמירות שגורות על רב־תרבותיות או לשאיפות לרב־תרבותיות. הגירתם של מיעוטים אתניים וגזעיים לשכונות מעמד הביניים ה"לבן" איננה תופעה ישראלית ייחודית והיא נסקרה רבות בספרות. עם זאת, השיח על הכלה והדרה, על גבולות והגבלות, על שליטה דמוגרפית, על הביטחון וההפרדה הנקשרים לכך מהדהד שיח ישן נושן, המתקיים לא רק בקרב חוקרים ופוליטיקאים אלא גם בקרב הציבור, והמצייר את ישראל כגטו אזורי — מקום שהוא "מקלט" ו"אי" גם יחד (Monterescu 2009).

מקרה הגבעה הצרפתית מעלה מגוון אפשרויות של שיתוף. שתי הקבוצות החיות בשכונה חולקות קווי דמיון כלכליים ומקצועיים: אנשיהן שייכים למעמד הביניים, משכילים ומנהלים אורח חיים בורגני טיפוסי. האם בסופו של דבר קווי הדמיון הללו יסייעו ליצור בשכונה שיתוף שקט, גם אם לא ידידותי?

מחקר זה מעלה שאלות רבות, אך הוא מבהיר כי התנחלויות עירוניות, דוגמת שכונות הלוויין הירושלמיות, נוצרות מכוחו של המשטר העירוני־קולוניאלי וזרועותיו התכנוניות. טענה זו תקפה גם להתנחלויות טיפוסיות המנותקות מסביבתן ומופרדות באופן חד יותר מהמרחב הפלסטיני. נוסף על כך, הוא מצביע על הכוחות הכלכליים היומיומיים הנובעים מעצם הדחיסות העירונית ועל המפגש המאולץ לרוב בין קבוצות שונות. במילים אחרות, ההתנחלות העירונית מעצבת את גבולות העיר ותחומיה — הן כלפי חוץ (העיר ביחסה לאזור) והן כלפי פנים (בין שכונות העיר לבין עצמן), וזאת לא רק באמצעות פעולות צבאיות (כיבוש) ופעולות מדינתיות (התנחלויות). כפי שהוזכר לכל אורך המאמר, הפרדוקס של העיר הקולוניאלית העכשווית מאפשר את קיומו של מנגנון "תוספת ערבי", מנגנון המשלב בין היסוד המדינתי, היסוד החברתי והיסוד הכלכלי. כך, דפוסי הגירה, דוגמת הפלסטינים המהגרים לגבעה הצרפתית וזרימת ההון בשוק החופשי, קשורים קשר רופף הרבה יותר למבנים פורמליים, ולפעמים מחוללים תוצאות בלתי צפויות במנגנוני השליטה או במדיניות הבלתי צודקת.

לא מפתיע למצוא בירושלים גבולות עירוניים רדיקליים המיוצרים על ידי מנגנון תכנון אשר, כפי שתואר כאן, שולט בעיר מאז 1967. אבל הגבעה הצרפתית, בשל מיקומה הגיאוגרפי בחזית, מאפשרת מידה מסוימת של משא ומתן בין רוכשים פלסטינים למוכרים יהודים, וזה בתורו סודק את ההומוגניות הדמוגרפית שמכתיב הפרויקט הקולוניאלי. זהו אפוא הפרדוקס של העירוניות הקולוניאלית בירושלים של ימינו: מצד אחד ההשפעה העזה של הנורמליזציה של הכיבוש המאורגנת באמצעות מנגנונים שונים, בהם החוק, התכנון ותקנות המדינה, ומצד שני פתיחתו של השוק הפועל כחרב פיפיות, שכן הוא מושך לשכונה אוכלוסייה פלסטינית.

בכוחה של הנורמליזציה לסייע לתהליך הייהוד, אך ביכולתה גם לאיים על תהליך זה על ידי ניפוץ דיכוטומיות אתנו־לאומיות. עם זאת, טעות היא לתאר את חוסר היציבות הזה באופן אופטימי. הסתמכות על האפשרויות שמציע הדיור בשוק החופשי באמצעות "תוספת ערבי" ככלי להשגת הזכות לעיר היא בעייתית, בעיקר מפני שהיא מתעלמת מההבטחה של

העיר להיות מרחב לשכנות. בהקשר זה אפשר לומר כי שכנות במובנה המודרני, על שלל האפשרויות והדרישות הגלומות בה להשתתפות בשכונה, מחייבת שוויון, הן ברמה המשפטית והן ברמה המעשית. שוויון כזה לא יושג בתנאים הקולוניאליים הנוכחיים ולא באמצעות ההסתמכות הגוברת על מוביליות חברתית־כלכלית.

ביבליוגרפיה

בנזימן, עוזי, 1973. **ירושלים, עיר ללא חומה**, ירושלים: שוקן.

גבעתון, 1975. **גבעתון: מקומון הגבעה הצרפתית**, מרץ 1975, ארכיון עיריית ירושלים.

הלמ"ס, 2008. מפקד אוכלוסין, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.

חברת גד, ללא תאריך. חוברת שיווק של חברת גד, ארכיון עיריית ירושלים.

חסון, ניר, 2009. "הפלסטינים בגבעה הצרפתית נהנים מאיכות החיים ומתרגלים לגזענות", **הארץ**, 24.7.2009.

— , 2015. "השכונה שאוחדה לה יחדיו", **הארץ**, 12.7.2015.

יעקובי, חיים, 2007. "'המקום השלישי': ארכיטקטורה, לאומיות והמבט הפוסטקולוניאלי", **תיאוריה וביקורת** 30 (קיץ), עמ' 63–88.

קשוע, סייד, 2010. **עבודה ערבית** (סדרה), ערוץ 2, פרק 2.

Abowd, Thomas, 2007. "National Boundaries, Colonized Spaces: The Gendered Politics of Residential Life in Contemporary Jerusalem," *Anthropological Quarterly* 80(4), pp. 997–1034.

Appadurai, Arjun, 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press.

Arendt, Hannah, 1989 [1958]. *The Human Condition*, Chicago and London: University of Chicago Press.

Balibar, Etienne, 1991. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, London: Verso.

Bauman, Zygmunt, 2003. *Society under Siege*, Cambridge: Polity Press.

— , 2006. *Liquid Fear*, Cambridge: Polity Press.

Benhabib, Seyla, 2002. *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Dahan-Kalev, Henriette, 2010. "Fear of Arabness," in Stephen Hessel and Michele Huppert (eds.), *Fear Itself: Reasoning the Unreasonable*, Amsterdam and New York: Rodopi Press, pp. 151–162.

Friedland, Roger, and Richard Hecht, 2000. *To Rule Jerusalem*, Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 2000.

Gillette, Howard, 2010. *Civitas by Design: Building Better Communities, from the Garden City to the New Urbanism*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

Holston, James, 1989. *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*, Chicago and London: University of Chicago Press.

IPCC, 2005. "The Wall," International Peace and Cooperation Center Report, Jerusalem: IPCC.

Jabareen, Yousef, 2010. "The Politics of State Planning in Achieving Geopolitical Ends: The Case of the Recent Master Plan for Jerusalem," *IDPR* 32(1), pp. 27–43.

Katznelson, Ira, 1995. "Social Justice, Liberalism and the City," in Andy Merrifield and Erik Swyngedouw (eds.), *The Urbanization of Injustice*, London: Lawrence and Wishart, pp. 45–64.

Lefebvre, Henri, 1996. *Writings on Cities*, London: Blackwell.

Massey, Douglas, and Nancy Denton, 1993. *American Apartheid*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Monterescu, Daniel, 2009. "To Buy or Not to Be: Trespassing the Gated Community," *Public Culture* 21(2), pp. 403–430.

Nitzan-Shiftan, Alona, 2004. "Seizing Locality in Jerusalem," in Nezar AlSayyad (ed.), *The End of Tradition?* London: Routledge, pp. 231–255.

Pain, Rachel, and Susan Smith, 2003. "Fear: Critical Geopolitics and Everyday Life," in Rachel Pain and Susan Smith (eds.), *Fear: Critical Geopolitics and Everyday Life*, London: Ashgate, pp. 1–19.

Pullan, Wendy, 2007. "Contested Mobilities and the Spatial Topography of Jerusalem," in Louise Purbrick, Jim Aulich and Graham Dawson (eds.), *Contested Spaces: Cultural Representations and Histories of Conflict*, London: Palgrave Macmillan, pp. 49–73.

—, 2011. "Frontier Urbanism: The Periphery at the Centre of Contested Cities," *The Journal of Architecture* 16(1), pp. 15–35.

Pullan, Wendy, Phillip Misselwitz, Rami Nasrallah, and Haim Yacobi, 2007. "Jerusalem's Road 1: An Inner City Frontier?" *City* 11(2), pp. 176–198.

Rabinowitz, Dan, 1994. "To Sell or Not to Sell? Theory versus Practice, Public versus Private, and the Failure of Liberalism: The Case of Israel and Its Palestinian Ctizens," *American Ethnologist* 21(4), pp. 823–844.

Robinson, Jennifer, 1997. "The Geopolitics of South African Cities: States, Citizens, Territory," *Political Geography* 16(5), pp. 365–386.

Sandercock, Leonie, 2000. "When Strangers Become Neighbours: Managing Cities of Difference," *Planning Theory & Practice* 1(1), pp. 13–30.

Tamari, Salim, 2011. "Confessionalism and Public Space in Ottoman and Colonial Jerusalem," in Diane E. Davis and Nora Libertun de Duren (eds.), *Cities and Sovereignty: Identity Politics in Urban Spaces*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 59–82.

Yacobi, Haim, 2008. "Architecture, Orientalism, and Identity: A Critical Analysis of the Israeli Built Environment," *Israel Studies* 13(1), pp. 94–118.

Yacobi, Haim, and Wendy Pullan, 2014. "The Geopolitics of Neighbourhood: Jerusalem's Colonial Space Revisited," *Geopolitics* 19, pp. 514–539.

Yiftachel, Oren, and Haim Yacobi, 2002. "Planning a Bi-National Capital: Should Jerusalem Remain United?" *Geoforum* 33, pp. 137–145.